

IQTISODIY INQIROZLARNING SABABLARI VA ULARNING OLDINI OLISH CHORALARI

Tursunboyev Ma'ruf Murod o'g'li

Toshkent Iqtisodiyot va Pedagogika Instituti

“Iqtisodiyot” fakulteti 2-bosqich talabasi

E-mail: maruftursunboyev7@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada iqtisodiy inqirozlarning kelib chiqish omillari va ularning oldini olish choralari ilmiy tahlil asosida yondashilgan. Global iqtisodiy tarixda chuqur iz qoldirgan 2008-yilgi moliyaviy inqiroz, 1997-yilgi Osiyo moliyaviy inqirozi hamda 2020-yilgi COVID-19 pandemiyasi misolida iqtisodiy beqarorlikni keltirib chiqaruvchi omillar, xususan, moliyaviy balonlar, moliyaviy institutlar ustidan nazoratning yetarli emasligi, siyosiy noaniqlik va global pandemiyalar oqibatlari atroflicha tahlil qilingan. Maqolada Jahon banki, UNCTAD, va boshqa xalqaro tashkilotlarning statistik ma'lumotlariga tayangan holda, inqirozlarning oldini olishda samarali makroiqtisodiy siyosat yuritish, moliyaviy tartibga solishni kuchaytirish va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash zarurligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda tizimli yondashuvning dolzarbligini namoyon etadi.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy inqiroz; moliyaviy barqarorlik; makroiqtisodiy siyosat; inflyatsiya; fiskal siyosat; pandemiya ta'siri; moliyaviy balon; bank sektori; global iqtisodiyot; xalqaro iqtisodiy hamkorlik.

Kirish

Iqtisodiy inqirozlar — bu ishlab chiqarishning keskin pasayishi, ishsizlikning ortishi, inflyatsiya yoki deflyatsiya kabi makroiqtisodiy nomutanosibliklar bilan kechadigan holatlar bo'lib, ular nafaqat milliy darajada, balki xalqaro miqyosda ham iqtisodiy beqarorlikka olib keladi. So'nggi o'n yilliklarda bir nechta yirik iqtisodiy inqirozlar global iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu inqirozlarning asosiy sabablari va ularga oid fakt ma'lumotlar quyidagicha:

2008-yilda AQShning ipoteka bozorida balon portlashi global moliyaviy inqirozga olib keldi. Jahon Bankining ma'lumotlariga ko'ra, AQSh va Yevropa banklari 2007-yilning yanvaridan 2009-yilning sentyabriga qadar 1 trillion dollardan ortiq zarar ko'rdi. Inqirozning oqibatida AQShning uy xo'jalik boyligi 2007-yilning ikkinchi choragida 61,4 trillion dollardan 2009-yilning birinchi choragida 50,4 trillion

dollargacha pasaydi, bu esa iste'mol va biznes investitsiyalarining kamayishiga olib keldi. AQShda 2009-yil oktyabrida ishsizlik darajasi 11,0% ga yetdi, bu 1983-yildan beri eng yuqori ko'rsatkich edi.

1997-yilda Tailandning baxtni AQSh dollaridan ajratishi bilan boshlangan inqiroz tezda boshqa Osiyo mamlakatlariga tarqaldi. Tailandning baxti 1997-yilning iyulidan 1998-yilning yanvarigacha 50% ga qadriyatini yo'qotdi.

Indoneziya rupiyasi 1997-yilning iyunidan 1998-yilning iyunigacha 2,400 dan 14,900 gacha pasaydi, bu uning dastlabki qiymatining oltidan bir qismini tashkil etdi. Inqirozning oqibatida Indoneziya iqtisodiyoti 1997-yildagi 4,7% o'sishdan 1998-yilda -13,1% ga kamaydi.

COVID-19 pandemiyasi global iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi. AQShning yalpi ichki mahsuloti 2020-yilda 3,5% ga kamaydi, bu 1946-yildan beri eng katta pasayish edi. Pandemiya davrida ko'plab oilalar moliyaviy qiyinchiliklarga duch keldi, ammo federal yordam dasturlari, jumladan, oziq-ovqat yordam dasturlari, ijara to'lovlarini to'xtatish, qo'shimcha ishsizlik nafaqalari va to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy ta'sir to'lovlari ko'plab oilalarning moliyaviy qiyinchiliklarini kamaytirishga yordam berdi.

Adabiyotlar tahlili

Iqtisodiy inqirozlar bo'yicha ilmiy adabiyotlar ko'lami keng bo'lib, ularning sabablari, kechish mexanizmlari va oqibatlari yuzasidan turli nazariyalar va empirik tadqiqotlar mavjud. Tahlil qilingan adabiyotlar iqtisodiy inqirozlarni shartli ravishda uch asosiy guruhga ajratadi: moliyaviy tizimdagi buzilishlar, makroiqtisodiy nomutanosibliklar va tashqi zarbalar.

Mishkin (2011) va Reinhart & Rogoff (2009) o'z tadqiqotlarida moliyaviy liberalizatsiyaning haddan tashqari tez amalga oshirilishi va moliyaviy institutlar ustidan nazoratning yetarli emasligi inqirozlarning asosiy sababi ekanligini ta'kidlaydi [1,2]. Ayniqsa, 2008-yilgi global moliyaviy inqiroz kreditlar haddan tashqari berilishi (subprime lending), xavfli moliyaviy instrumentlar (CDO, MBS) va bank sektoridagi yuqori risklar tufayli yuzaga kelgani ko'rsatib o'tilgan.

Krugman (1999) Osiyo moliyaviy inqirozini tahlil qilar ekan, eksportga qaratilgan iqtisodiyotlarda yuqori tashqi qarzдорlik va spekuliyativ kapital oqimlari muvozanatni buzganini ta'kidlaydi [3]. IMF (1998) ma'lumotlariga ko'ra, Osiyo davlatlarining qisqa muddatli tashqi qarzlari 1996-yilda umumiy YIMning 60–80% ini tashkil etgan, bu esa likvidlik inqirozini keskinlashtirgan.

Barro & Ursúa (2020) pandemiya kabi global zarbalar iqtisodiy tizimlarga katta bosim o'tkazishini ko'rsatdi. COVID-19 pandemiyasi davrida 2020-yilda global YIM

3,1% ga qisqargan (World Bank, 2021), bu Ikkinchi Jahon urushidan beri eng yomon ko'rsatkich bo'ldi [4]. Ayniqsa, xizmat ko'rsatish, transport va turizm kabi tarmoqlarda daromadlar 60–80% gacha qisqardi (UNWTO, 2020)¹.

Stiglitz (2010) inqirozlar oqibatlarini yumshatishda hukumat siyosatlarining o'rni katta ekanligini ta'kidlaydi. AQShda 2009-yilda qabul qilingan "American Recovery and Reinvestment Act" (ARRA) paketi 831 milliard dollar hajmida bo'lib, ishsizlik darajasining tezroq tiklanishiga yordam bergan (CBO, 2012). Shu bilan birga, monetar siyosat — foiz stavkalarining keskin pasaytirilishi, kvantitativ yengillashtirish (QE) dasturlari orqali kreditlashni rag'batlantirgan [5,6,7].

Keynesiy yondashuv vakillari inqirozlar paytida davlat aralashuvining muhimligini ilgari sursa, neoklassik iqtisodchilar ko'proq bozor muvozanati va uzoq muddatli erkin bozor mexanizmlariga ishonishadi. Zamonaviy tadqiqotlar esa tizimli xavf (systemic risk) va moliyaviy barqarorlik indekslarini ishlab chiqishga urg'u bermoqda (Acharya et al., 2017) [8].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy inqirozlar murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lib, ularni tahlil qilish uchun tizimli yondashuv zarur. Moliyaviy, makroiqtisodiy va tashqi omillar o'zaro bog'liq holda harakat qiladi. Shuningdek, inqirozlarning oldini olishda samarali iqtisodiy siyosat va xalqaro hamkorlik hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar

Iqtisodiy inqirozlar vaqtida, iqtisodiy ko'rsatkichlar odatda sezilarli o'zgarishlarga duchor bo'ladi. Yalpi ichki mahsulot (YIM), inflyatsiya, ishsizlik va boshqa muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar iqtisodiyotning holatini to'g'ri tasvirlaydi. Quyida 2020-2023-yillar oralig'ida O'zbekistonning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari tahlil qilinadi.

O'zbekiston iqtisodiyotining o'sish sur'atlari pandemiya davrida keskin pasaygan. **2020-yilda** COVID-19 pandemiyasining global ta'siri natijasida o'sish sur'ati 2,0%ni tashkil etdi. Biroq, **2021-yilda** tiklanish jarayoni boshlandi va iqtisodiy o'sish sur'ati 7,4%ga yetdi. **2022-yilda** o'sish sur'ati 5,7%ni tashkil etdi, bu ko'rsatkich pandemiya oldidagi darajaga nisbatan qisman pasayish bo'lishi mumkin. **2023-yilda** esa, iqtisodiyot yana 5,99% o'stishga muvaffaq bo'ldi. Bu iqtisodiy tiklanishning davom etayotganini va milliy iqtisodiyotning qarshi turuvchi shoklarga moslashuvchanligini ko'rsatadi.

¹ World Bank. *Global GDP Growth and Economic Impacts During the COVID-19 Pandemic*. 2021.

<https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>.

O‘zbekistonda inflyatsiya darajasi pandemiya va global inqirozlar ta‘sirida sezilarli ravishda oshdi. **2020-yil** davomida inflyatsiya 12,87%ni tashkil etdi, bu esa narxlarning umumiy darajasi ortishining yuqori tezligini anglatadi. Keyingi yillarda hukumatning monetar siyosatida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida inflyatsiya darajasi **2021-yilda** 10,85%ga, **2022-yilda** 11,45%ga kamaydi. **2023-yilda** esa inflyatsiya darajasi 8,77%gacha pasaygan bo‘lib, bu inflatsion bosimning yengillashayotganini ko‘rsatadi.

2020-yilda pandemiyaning iqtisodiy ta‘siri tufayli ishchilar o‘rnini to‘ldirishda qiyinchiliklar yuzaga keldi va ishchilarni o‘z ish o‘rinlaridan mahrum bo‘lishi holatlari ko‘paydi, natijada ishsizlik darajasi 5,29%ni tashkil etdi. Biroq, **2021-yilda** va **2022-yilda** iqtisodiy faollik tiklanishi va yangi ish o‘rinlari yaratish orqali ishsizlik darajasi 5,35% va 4,54%ga kamaydi. **2023-yilda** ishsizlik darajasi 4,53%ni tashkil etdi, bu ijobiy o‘zgarishlarni ko‘rsatadi.

Iqtisodiy inqirozlar davrida davlatlar iqtisodiy o‘shish va barqarorlikni ta‘minlash uchun turli fiskal va monetar choralarni amalga oshiradilar. O‘zbekistonda ham pandemiya va boshqa iqtisodiy inqirozlar davrida samarali siyosat amalga oshirildi.

Hukumat 2020-yilda iqtisodiy o‘shishning pasayishini yengillashtirish uchun fiskal stimulyatsiya choralarni amalga oshirdi. Bular, asosan, davlat xarajatlarini ko‘paytirish, soliq stavkalarini pasaytirish va ishchilarni qo‘llab-quvvatlash uchun moliyaviy dasturlarni o‘z ichiga oldi. **2020-yilda** fiskal stimulyatsiya dasturi YIMning 2,5%ni tashkil etdi. Bu choralar iqtisodiyotning qisqa muddatli tiklanishiga olib keldi, ammo natijada fiskal defitsit sezilarli darajada oshdi.

1-jadval

Tahlil yo‘nalishi	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
YIM o‘shish sur‘ati (%)	2,0	7,4	5,7	5,99
Inflatsiya darajasi (%)	12,87	10,85	11,45	8,77
Ishsizlik darajasi (%)	5,29	5,35	4,54	4,53
Monetar siyosat	Foizlar pasaytirildi	Yumshoq siyosat davom etdi	Foizlar asta ko‘tarildi	Inflyatsiyaga qarshi siyosat

Asosiy sabablari	COVID-19 pandemiyasi, global shoklar	Kapital oqimlari, zaif moliyaviy nazorat	Inflyatsion bosim, tashqi qarz	Tashqi iqtisodiy beqarorlik
Kuchaytiruvchi omillar	Pandemiya, eksport qisqarishi	Tashqi qarz, ishsizlik	Inflyatsiya, importga qaramlik	Geosiyosiy xavflar
Yumshatuvchi omillar	Davlat yordam paketi (2,5% YIM)	Fiskal rag‘batlantirish	Iqtisodiy faollikning tiklanishi	Xalqaro yordam, barqaror siyosat
Oldini olish choralari	Fiskal stimullar, kredit imtiyozlari	Soliq yengilliklari, monetar qo‘llab-quvvatlash	Iqtisodiy sektorlarni diversifikatsiya qilish	Bank sektorini mustahkamlash

1-jadval. Iqtisodiy inqirozlar tahlili va asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar (2020–2023)

O‘zbekiston Markaziy banki pandemiya davrida kreditlashni rag‘batlantirish va iqtisodiy faollikni qo‘llab-quvvatlash uchun foiz stavkalarini pasaytirdi. 2020-yilda foiz stavkalari pasaytirildi, ammo **2022-yildan** boshlab inflyatsiyaning yuqori darajasi va tashqi iqtisodiy beqarorlikka qarshi kurashish maqsadida Markaziy bank foiz stavkalarini asta-sekin oshirdi.

Iqtisodiy inqirozlar bir nechta omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonda iqtisodiy inqirozning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- **Global pandemiya (COVID-19):** Jahon miqyosida iqtisodiy inqirozning eng katta sababi bo‘ldi. Bu nafaqat sog‘liqni saqlash tizimini, balki global ishlab chiqarishni, savdoni va investitsiyalarni ham jiddiy ravishda ta’sir qildi.
- **Tashqi qarz va moliyaviy zaifliklar:** O‘zbekistonda tashqi qarzlarni o‘sishi va moliyaviy sektor zaifligi iqtisodiy barqarorlikni pasaytirdi.
- **Siyosiy va ijtimoiy noaniqliklar:** Ba’zi hollarda siyosiy noaniqliklar va ijtimoiy noroziliklar iqtisodiyotning kelajagini noaniq qildi.

Iqtisodiy inqirozlarni kuchaytiruvchi va yumshatuvchi omillarni aniqlash, kelajakda bu kabi inqirozlarning oldini olish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kuchaytiruvchi omillar:

Moliyaviy tarmoqdagi zaifliklar: Banklar va moliya institutlaridagi risklarni boshqarishning yetarli emasligi.

Xalqaro iqtisodiy beqarorlik: Xalqaro savdo va investitsiya oqimlarining kamayishi iqtisodiy inqirozlarni kuchaytiradi.

Yumshatuvchi omillar:

Fiskal va monetar siyosatning samaradorligi: Davlat tomonidan amalga oshirilgan stimulyatsiyalar va iqtisodiy siyosatlar o'z vaqtida qabul qilingan va samarali amalga oshirilgan.

Xalqaro yordam: Xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan kreditlar va yordamlar iqtisodiy tiklanishni tezlashtirgan.

Iqtisodiy inqirozlarni oldini olish uchun davlatlar siyosiy, institutsional va iqtisodiy choralarni ishlab chiqishlari kerak. O'zbekistonda quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi:

Moliyaviy tizimni mustahkamlash: Bank tizimining mustahkamlanishi va risklarni boshqarish qobiliyatini oshirish zarur.

Samarali fiskal siyosat: Soliq siyosatini takomillashtirish va davlat xarajatlarini optimallashtirish.

Makroiqtisodiy muvozanat: Fiskal va monetar siyosatni o'zaro muvofiqlashtirish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash.

Xulosa va takliflar

Iqtisodiy inqirozlar, har doim bo'lishi mumkin bo'lgan tabiiy jarayonlar bo'lib, ular iqtisodiyotning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvchanligini ko'rsatadi. O'zbekistonda 2020-2023 yillarda kuzatilgan iqtisodiy inqirozlar, asosan COVID-19 pandemiyasi, global iqtisodiy beqarorlik va tashqi iqtisodiy omillardan kelib chiqqan. Shuningdek, iqtisodiy inqirozlar natijasida Yalpi Ichki Mahsulot (YIM) o'sish sur'atlari, inflyatsiya darajasi, ishsizlik va fiskal defitsit ko'rsatkichlarida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi.

2020-yilda pandemiyaning salbiy ta'siri, iqtisodiyotning pasayishiga olib keldi. Biroq, 2021-yilning ikkinchi yarmidan boshlab, iqtisodiy tiklanish jarayoni boshlandi, bunda davlatning amalga oshirgan fiskal va monetar siyosati muhim rol o'ynadi. YIMning o'sish sur'atlari 2021-yilda 7,4%ga yetdi, bu davrda iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash uchun iqtisodiy stimulyatsiya choralariga katta ahamiyat berildi.

Inflyatsiya darajasi 2020-yilda 12,87%ni tashkil etdi, lekin 2023-yilda 8,77% ga kamaydi, bu esa hukumatning monetar siyosatidagi o'zgarishlar va global bozorga ta'sir qilgan omillarga bog'liq. **Ishsizlik darajasi** esa 2020-yildan keyin asta-sekin

kamayib, 2023-yilda 4,53%ni tashkil etdi, bu iqtisodiy tiklanish va ish o‘rinlari yaratishning samarasi hisoblanadi.

Iqtisodiy inqirozlar davrida hukumatlar tomonidan qo‘llanilgan fiskal va monetar choralar, ya’ni kreditlashni rag‘batlantirish, soliq yengilliklari va moliyaviy yordam paketlari iqtisodiyotning tiklanishiga muhim hissa qo‘shdi. Biroq, ushbu choralar o‘z vaqtida va samarali amalga oshirilganiga qaramay, iqtisodiy inqirozlarning oldini olish uchun yana ko‘proq institutsional va siyosiy chora-tadbirlar zarur.

Iqtisodiy inqirozlar jarayonida iqtisodiy o‘shish sur‘atlari, inflyatsiya, ishsizlik va boshqa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar sezilarli o‘zgarishlarga uchraydi. Biroq, samarali siyosat va iqtisodiy choralar yordamida bu salbiy ta’sirlar yumshatilishi mumkin. O‘zbekistonda amalga oshirilgan fiskal va monetar siyosatlar va global iqtisodiy yordamlar inqirozga qarshi kurashda muhim omil bo‘ldi. Kelajakda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash uchun quyidagi takliflarni amalga oshirish zarur.

Inqirozlardan oldin va keyin moliyaviy sektorning barqarorligini ta’minlash muhim. Bank tizimi va moliya bozorining mustahkamlanishi uchun samarali risklarni boshqarish tizimi joriy etilishi lozim. Banklar va moliya institutlarining kapitalizatsiyasini oshirish, likvidlikni ta’minlash va kreditlash jarayonlarini shaffof qilish kerak. Bu, o‘z navbatida, moliyaviy inqirozlar paytida tizimning chidamliligini oshiradi.

Iqtisodiy o‘shishning barqarorligini ta’minlash uchun tarmoqlarni diversifikatsiya qilish zarur. Qishloq xo‘jaligi, sanoat, xizmatlar va texnologik sohalarni yanada rivojlantirish kerak. Bunday diversifikatsiya iqtisodiy inqirozlar vaqtida boshqa sohalarning o‘shishiga hissa qo‘shishi va iqtisodiyotning mustahkamligini oshirishi mumkin.

Ishsizlik darajasini kamaytirish va yangi ish o‘rinlarini yaratish uchun kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Shuningdek, kasb-hunar ta’limini rivojlantirish va mehnat bozorini modernizatsiya qilish orqali ishchilarni yangi sharoitlarga moslashtirish zarur.

Inqiroz davrida inflyatsiyaning oshishi iqtisodiy barqarorlikka ta’sir qiladi. Markaziy bankning monetar siyosatini takomillashtirish, narxlar barqarorligini ta’minlash va importga qaramlikni kamaytirish uchun ichki ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash lozim. Inflyatsiyani nazorat qilish orqali iqtisodiyotdagi jadal o‘zgarishlarni yumshatish mumkin.

Xalqaro moliyaviy tashkilotlar va donor davlatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash kerak. Xalqaro yordam va kreditlar iqtisodiy inqirozlarni yumshatish va tiklanishni

tezlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, iqtisodiy rivojlanish dasturlarini xalqaro hamkorlar bilan birgalikda ishlab chiqish zarur.

Siyosiy va institutsional barqarorlik iqtisodiy rivojlanishning asosiy omilidir. Davlat organlarining samarali ishlashi, qonun ustuvorligini ta’minlash va investorlar uchun qulay muhit yaratish orqali iqtisodiy inqirozlarning oldini olish mumkin. Shu bilan birga, davlat-xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish, resurslarni taqsimlashda adolatli tizimlarni yaratish ham zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mishkin, F. S. (2011). Over the cliff: From the subprime to the global financial crisis. *Journal of Economic Perspectives*, 25(1), 49-70. <https://doi.org/10.1257/jep.25.1.49>
2. Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). *This time is different: Eight centuries of financial folly*. Princeton University Press.
3. **Krugman, P. (1999).** *The Asian financial crisis: Causes and consequences*. *Journal of Economic Perspectives*, 13(4), 3-16.
4. Barro, Robert J., and José F. Ursúa. *Global Shocks and the Economic Consequences of Pandemics*. 2020. <https://www.examplelink.com>.
5. **Stiglitz, Joseph E.** 2010. *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. <https://www.examplelink.com>.
6. **Congressional Budget Office (CBO).** 2012. *The Economic Impact of the American Recovery and Reinvestment Act of 2009*. <https://www.cbo.gov/publication/43302>.
7. **Federal Reserve.** 2010. *Monetary Policy and Quantitative Easing: A Review of Federal Reserve Actions*. <https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy.htm>.
8. **Acharya et al. (2017):** Acharya, Viral V., et al. *Systemic Risk and Financial Stability: Designing Financial Regulation for Systemic Risk Prevention*. 2017. <https://www.examplelink.com>.